

Д. Қурбонов
Мустақил тадқиқотчи

АЙРИМ ХОРИЖИЙ МАМЛАКАТЛАР ЖИНОЯТ ҚОНУНЛАРИДА ШАХСНИНГ ОЗОДИЛИГИГА ҚАРШИ ЖИНОЯТЛАР УЧУН ЖАВОБГАРЛИК

Ўзбекистон Республикаси жиноят қонунининг шахс озодлиги ва дахлсизлигини ҳимоя қилишга доир нормаларининг ва чет эл мамлакатлари жиноят қонунининг шундай нормалари билан ўзаро нисбатини ўрганиш шахснинг озодлигига қарши жиноятлар учун жавобгарлик мавзусини тадқиқ этишнинг энг муҳим жиҳатларидан ҳисобланади. Зотан, чет эл давлатларида шахснинг озодлигига қарши жиноятларнинг умумий таҳлили, уларга қарши курашиш борасидаги фаолиятнинг ижобий ва салбий томонларини аниқлаш, бизга мазкур мамлакатларнинг бу борадаги тажрибасидан самарали фойдаланиш, уни миллий жиноят қонунчилигимизга имплементация қилиш имконини беради.

Жумладан, **АҚШ** жиноят-ҳуқуқий тизимининг ўзига хос хусусияти шундаки, ҳудудда бир йўла иккита қонун: федерал қонун ва тегишли штат қонунини қўллаш имкониятини беради¹. АҚШ қонунчилигида одам ўғирлашни, одатда, товон пули тўлаш талаби билан боғлайдилар ва мазкур жиноят “киднеппинг” деб аталади. Қўшма Штатларда киднеппинг ўтган асрнинг 20–30-йилларида айниқса кенг тарқалган: одам ўғирлаш жиноий уюшмалар ўртасида низоларни ҳал қилишнинг одатдаги усули ҳисобланган. АҚШ Қонунлар тўпламининг 1201-§га мувофиқ, одам ўғирлаш, деганда “жабрланувчини бирон-бир ғайриқонуний усулда қўлга олиш, озодликдан маҳрум қилиш, алдов ва кўндиришлар ёрдамида уни бирон жойга олиб келиш, эгаллаб олиш, шунингдек, озод қилиш шарти сифатида товон пули ёки ҳақ олиш мақсадида уни зўрлик ишлатиш ёки алдов йўли билан бир жойдан бошқа жойга олиб келиш ва ушлаб туриш” тушунилади².

Давлат ҳокимияти олий органларининг ходимларини ўғирлаш учун жавобгарлик алоҳида параграфда назарда тутилган (1751-§ нинг “b” банди): “Агар бирор киши АҚШ Президенти, вице-президенти ёки унинг ўрнини эгаллаб турган шахсларни ўғирласа, у бир йилга озодликдан маҳрум қилишдан умрбод қамок жазосигача ёки ўлим жазоси билан жазоланади”³.

АҚШда “Оқ қўллик тўғрисида”ги Қонун одам савдоси бўйича умумий қонун ҳисобланади. Мазкур қонун бошқа шахсни фоҳишаликка жалб қилиш ёки жинсий тусдаги бошқа ҳуқуқбузарликлар содир этиш мақсадида штат ёки бошқа давлат чегараси орқали олиб ўтган ҳар қандай одамга нисбатан қўлланилади. Бундай олиб ўтишга аёлнинг ўзи розилик бергани айбни енгиллаштирувчи ҳолат ҳисобланади. Аёл мазкур жиноятдан жабрланувчи деб ҳисобланади. АҚШда жуда катта “секс-бозор” мавжудлигининг тан олинishi “тирик товар” ташувчилар ва одам савдосида воситачилик қилувчиларни жазолашга қаратилган қонун қабул қилинишига сабаб бўлди, 2000 йил 28

октябрда қабул қилинган “Савдо ва зўрлик ишлатишдан жабрланганларни ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Қонунда мазкур жиноятлардан жабрланганларга нисбатан реабилитация чораларини қўллаш тартиби ҳамда уларнинг турлари ҳам белгиланган⁴.

АҚШда қўл қилиш, қўл меҳнатидан фойдаланиш муаммоларига алоҳида эътибор қаратилади (1581-§, 1583-§). Мэлор Стурра ўтказган тадқиқот натижаларига кўра, XXI асрда қўл савдоси йўқ бўлмаган, балки янада кенгроқ кўлам касб этаётир. Ҳар йили АҚШга Лотин Америкаси, Осиё, собиқ Совет Иттифоқи мамлакатларидан эллик мингтагача хотин-қизлар ва болалар олиб кирилади⁵. “Агар бирон-бир шахс бошқа одамни жабрланувчини қарам ҳолатда қолдириш ёки қўл қилиб сотиш мақсадида ўғирласа ёки олиб кетса ёки бирон-бир шахс бошқа одамни кема бортига, шунингдек бошқа ҳар қандай жойга қўл қилиб сотиш ёки қўл сифатида фойдаланиш мақсадида, худди шунингдек давлат чегарасидан ташқарига қўл қилиб сотиш мақсадида олиб чиқиш учун алдаш йўли билан олиб келса, оғдирса, даъват этса, у 20 йилгача озодликдан маҳрум қилиш ёки жарима билан жазоланади”⁶. Жавобгарликни оғирлаштирувчи ҳолатлар, чунончи: жиноий қилмиш жабрланувчининг ўлишига олиб келиши; сексуал зўрлик ишлатиш мақсадида ўғирлаш ёки ўғирлашга уриниш; жабрланувчини ўлдиришга уриниш мавжуд бўлган ҳолда, айбдор жарима солиб ёки жарима солмасдан исталган муддатга озодликдан маҳрум қилиниши, унга ҳатто умрбод қамок жазоси тайинланиши ҳам мумкин.

Хитой Халқ Республикаси Жиноят кодекси 238–242-моддаларида шахснинг озодлигига тажовуз қилувчи жиноятлар учун жавобгарлик белгиланган. ХХР ЖКда асосий урғу хотин-қизлар ва болаларнинг шахсий озодлиги ва дахлсизлигини ҳимоя қилишга берилган. Мазкур муаммога 240-модда – аёлни ёки болани сотиш учун ўғирлаш; 241-модда – сотиш учун ўғирланган аёлни ёки болани сотиб олиш; 242-модда – сотиб олинган аёлни ёки болани давлат органларининг ходимларни озод қилишларига зўрлик ишлатиш ва қўрқитиш йўли билан тўсқинлик қилиш бағишланган. Н.Х.Ахметшин Хитой жиноят қонунчилиги ва мамлакатдаги ижтимоий-демографик вазиятни таҳлил қилиб, хотин-қизлар ва болаларни ҳимоя қилиш масаласига давлат томонидан бу қадар жиддий эътибор берилишининг асосий сабаби “аёллар масаласи” билан боғлиқлигини аниқлаган. Маълумки, Хитойда демография масаласи ҳукумат даражасида кескин қилиб қўйилган. Фақат битта фарзандга эга бўлиш имконияти билан чекланган оилалар уруғ давомчиси ва оила учун таянч сифатида ўғил кўришга ҳаракат қиладилар. Буларнинг барчаси шунга олиб келмоқдаки, ХХРда аёллар сони эркаклар сонига қараганда камайиб бормоқда. Ёш аёлларга барқарор талабнинг мавжудлиги тегишли таклифни ҳам юзага келтираётир. Худди шу гапни бепул ишчи кучи сифатида болаларни, айниқса ўғил болаларни олиш-сотиш тўғрисида ҳам айтиш мумкин⁷. Ўзбекистон

Пресс-службы Президента Республики Узбекистан – www.press-service.uz.

¹ Козочкин И.Д. Уголовное право США. – М., 1986. – С. 6.

² 18 U.S.C. § 1201.

³ 18 U.S.C. § 1751.

⁴ Торговля людьми. Социокриминологический анализ. – М., 2002. – С. 26–27.

⁵ Стурра М. Работоторговцы XXI века // Известия. 2000. 4 апреля.

⁶ 18 U.S.C. § 1583.

⁷ Ахметшин Н.Х. История уголовного права КНР. – М., 2005. – С. 1696.

Республикаси ЖК “Одам ўғрилаш” деб номланган 137-моддаси ва ХХР ЖК 240-моддасини таққосласак, ХХР ЖКда тажовузнинг махсус объектдан ташқари, одам ўғирлашнинг мақсади ҳам белгиланганини кўришимиз мумкин (“сотиш учун”)¹. Қуйидагилар айбни оғирлаштирувчи ҳолатлар сифатида қаралади: аёллар ва болаларни сотиш учун ўғирлаш билан шуғулланадиган гуруҳга раҳбарлик қилиш; учтадан ортиқ аёллар ва болаларни сотиш учун ўғирлаш; сотиш учун ўғирланган аёлни кўрқитиш ёки кўндириш орқали фоҳишалик билан шуғулланишга мажбурлаш ёки уни фоҳишалик билан шуғулланишга мажбурловчи учинчи шахсга сотиш; аёл ёки болани кўрқитиш, зўрлик ишлатиш йўли билан ёки маст қилувчи моддалардан фойдаланган ҳолда сотиш мақсадида тутқунликка олиш; чақалоқни сотиш учун ўғирлаш; сотиш учун ўғирланган аёл, бола ёки уларнинг қариндошларига шикаст етказиш ёки уларнинг ўлимига ёхуд бошқа оғир оқибатларга олиб келган ҳаракатларни содир этиш; аёлни ёки болани чет элга сотиш.

Шуни қайд этиш лозимки, 1979 йилги ХХР ЖКда шахсни гаров сифатида тутқунликка олиш тўғрисида алоҳида норма мавжуд эмас эди. Хитойда мазкур ходисага бутунлай барҳам берилган, деб ҳисобланарди. Бироқ, 80-йилларнинг ўрталаридан бошлаб, шахсни гаров сифатида тутқунликка олиш ҳоллари тўғрисида илк хабарлар пайдо бўлди. Кейинчалик шахсни гаров сифатида тутқунликка олишдан иборат қилмишлар сони кўпайиб борди². Қонун чиқарувчи 1997 йилги ХХР ЖКга 239-моддани киритиб, мазкур бўшлиқни тўлдирди ва товламачилик йўли билан ҳақ беришни талаб қилиш ёки гаров сифатида тутқунликка олиш мақсадида одам ўғирлаш учун ўн йилдан ортиқ муддатга озодликдан маҳрум қилиш, шунингдек жарима ёки мол-мулкни мусодара қилиш тариқасида жавобгарлик белгиланди. Агар мазкур қилмишлар ўғирланган одамнинг ўлимига олиб келган ёки уни ўлдирди билан бирга амалга оширилган бўлса, айбдор ўлим жазосига ҳукм қилинади ва унинг мол-мулки мусодара этилади.

Японияда 1907 йилда қабул қилинган ЖК амал қилади. Уни ишлаш ва шакллантириш жараёнига 1871 йилги Германия Жиноят тузуғи анча кучли таъсир кўрсатган. Буни мазкур Кодекс Махсус қисмининг тузилиши ҳам тасдиқлайди. Жиноят қонуни билан қўриқланадиган ҳуқуқий объектлар иерархиясига кўра, инсон, унинг ҳаёти, соғлиғи ва озодлиги давлат ва жамоат манфаатларидан сўнг учинчи ўринни эгаллайди. Шахснинг озодлигига тажовуз қилиш билан боғлиқ жиноятларга “Ушлаш ва озодликдан маҳрум қилишдан иборат жиноятлар” деб номланган 31-боб ва “Тутқунликка олиш ва олиб кетишдан иборат жиноятлар” деб номланган 33-боб бағишланган. Бошқа одамни ғайриқонуний равишда ушлаган ёки озодликдан маҳрум қилган шахс уч ойдан беш йилгача мажбурий жисмоний меҳнатга жалб этган ҳолда озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади. Агар жиноят жиноятчининг ёки унинг хотини (эри)нинг яқин қариндошига нисбатан содир этилган бўлса, айбдор олти ойдан уч йилгача мажбурий меҳнатга жалб

этилган ҳолда озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади (220-модда). Мазкур жиноятнинг жавобгарликни оғирлаштирувчи ҳолатларда содир этилган таркиби, яъни 221-моддада назарда тутилган: агар юқорида санаб ўтилган ҳаракатлар жабрланувчининг ўлими ёки тан жароҳат олишига келган бўлса, “Тутқунликка олиш ва олиб кетиш деганда одамни ўзи ҳимоя қилувчи ҳаёт кечираётган шароитларидан ажратиш ва айбдор ёки учинчи шахснинг ҳукми остига олиш тушунилади. Бунда тутқунликка олиш воситалари сифатида зўрлик ишлатиш ва кўрқитиш, олиб кетиш воситалари сифатида эса – алдаш ва ишончини суистеъмол қилиш назарда тутилади”³. Кодекснинг 224–226-моддалари тутқунликка олиш ва олиб кетишнинг жавобгарликни оғирлаштирувчи ҳолатларда содир этилган турлари ҳисобланади: вояга етмаган шахсни тутқунликка олиш ва олиб кетиш (уч ойдан беш йилгача мажбурий меҳнатга жалб этган ҳолда озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади); ғараз ёки бузуқ ниятда ёхуд никоҳга кириш мақсадида тутқунликка олиш ва олиб кетиш (бир йилдан ўн йилгача мажбурий меҳнатга жалб этган ҳолда озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади); ғаразгўйлик ниятларида яқин қариндошлари ва бошқа шахсларнинг ташвишларидан фойдаланган ҳолда тутқунликка олиш ва олиб кетиш (муддатсиз ёки уч йилдан кам бўлмаган муддатга мажбурий меҳнатга жалб этган ҳолда озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади); чет элга жўнатиш учун тутқунликка олиш ва олиб кетиш ҳамда одамлар билан савдо қилиш (икки йилгача мажбурий меҳнатга жалб этган ҳолда озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади). 227-моддада тутқунликка олиш ва олиб кетишни содир этишга ёрдамчилик учун жиноий жавобгарлик белгиланган. 224–225-моддаларда ва 227-модданинг биринчи қисмида назарда тутилган жиноятлар учун жиноий таъқиб, агар улар ғаразгўйлик ниятларида содир этилган бўлмаса, жабрланувчининг шахсий шикояти бўйича қўзғатилади (229-модда).

Япония ЖКда юқорида кўрсатиб ўтилган жиноятларнинг исталган бирини содир этишга суиқасд қилиш жазога лойиқлиги белгиланган (228-модда). Ғараз ниятларида яқин қариндошлари ва бошқа шахсларнинг ташвишларидан фойдаланган ҳолда тутқунликка олиш ва олиб кетишга муайян тайёргарлик ҳаракатларини содир этган шахс ҳам жиноий жавобгарликка тортилади (228-III-модда).

Озарбайжон, Қозоғистон, Россия⁴, Тожикистон ва айрим бошқа давлатларнинг Жиноят кодексларида шахсни гаров сифатида тутқунликка олиш Ўзбекистон Республикасининг жиноят қонунчилигидаги каби жамоат хавфсизлигига қарши жиноятлар бобига жойлаштирилган.

Айрим бошқа давлатларнинг жиноят кодексларида Ўзбекистон Республикасининг жиноят қонунидан фарқли ўлароқ, одам ўғирлаш тушунчасига таъриф берилган. Масалан, **Беларусь Республикаси** ЖК 182-моддасига мувофиқ одам ўғирлаш деганда, ушбу Кодекснинг 291-моддасида назарда тутилган жиноят (шахсни гаров сифатида тутқунликка олиш) аломатлари бўлмаган ҳолда шахсни яширинча, очикдан-очик, алдаш ёки зўрлик ишлатиш йўли билан

¹ УК КНР // Под ред. и с предисловием А.И.Коробеева. – Владивосток, 1999. – С.96.

² Ахметшин Х.М., Ахметшин Н.Х., Петухов А.А. Современное уголовное законодательство КНР. – М., 2000. – С.133.

³ Уголовное право зарубежных государств. Особенная часть // Под ред. И.Д.Козочкина. – М., 2004. – С.466.

⁴ Уголовный кодекс Российской Федерации. – М., 2009. – С.145.

ғайриқонуний равишда қўлга олиш тушунилади. Шундай қилиб, Беларусь жиноят ҳуқуқида одам ўғирлаш учун жавобгарлик назарда тутилган жиноят-хуқуқий норманинг диспозицияси тавсифловчи-ҳаволаки хусусиятга эга: унда қилмишнинг мазмуни қисман ёритилган ва ЖКнинг бошқа жиноят-хуқуқий нормасига ҳавола ҳам мавжуд.

Юқорида зикр этилган давлатларнинг жиноят қонунларида ғайриқонуний равишда озодликдан маҳрум қилиш тушунчасига берилган таърифлар ҳам мавжуд. Масалан, Беларусь Республикасининг жиноят қонунига мувофиқ, инсонни бирон-бир хонага киритиб қўйиш, оёқ-қўлларини боғлаб қўйиш ёки зўрлик ишлатиш орқали ўзгача тарзда ушлаб туриш йўли билан унинг шахсий эркинлигини чеклаш мансабдорлик жиноятининг ёки бошқа оғирроқ жиноятнинг аломатлари бўлмаган ҳолда ғайриқонуний равишда озодликдан маҳрум қилиш ҳисобланади (183-моддаси биринчи қисми).

Айрим давлатлар, энг аввало Марказий Осиё давлатлари (**Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон ва б.**) жиноят қонунчилигининг шахсга қарши жиноятлар ҳақидаги бобларида одамни олиш-сотиш ёхуд одамни ундан фойдаланиш мақсадида ёллаш учун ҳам жавобгарлик назарда тутилган. Жумладан, Тожикистон Республикаси ЖКнинг шахс эркинлиги, шаъни ва қадр-қимматига қарши жиноятларга бағишланган бобида ғайриқонуний равишда озодликдан маҳрум қилиш ва одам ўғирлашга доир нормалар билан бир қаторда одамни ундан шахвоний ва бошқа мақсадларда фойдаланиш учун ёллаш ҳақидаги норма (132-модда) ҳам ўрин олган¹.

Эстония жиноят қонунига мувофиқ шахсга қарши жиноятлар ҳақидаги бобда болани олиш-сотиш (ЖК 123¹-моддаси), болани алмаштириб қўйиш ёки ўғирлаш (ЖК 124-моддаси), шахсни гаров сифатида тутқунликка олиш (ЖК 124¹-моддаси), психиатрия шифохонасига ғайриқонуний равишда жойлаштириш (124²-модда) учун жавобгарлик назарда тутилган.²

Айрим давлатлар, шу жумладан МДХ давлатлари (Қозоғистон, Тожикистон, Россия Федерацияси)нинг жиноят қонунчилигида одам ўғирлаш ёки шахсни гаров сифатида тутқунликка олиш содир этган шахслар учун жиноий жавобгарликдан, бинобарин, бошқа жиноят-хуқуқий оқибатлардан ҳам озод қилиш имконияти назарда тутилган. Бу ерда гап чин кўнгилдан пушаймон бўлиш, яъни одам ўғирлаган ёки уни гаров сифатида тутқунликка олган шахс ушлаб турилган одамни ихтиёрий равишда қўйиб юбориши ҳақида боради. Ўзбекистон, Украина, Эстония ва бошқа давлатларнинг жиноят қонунчилигида одам ўғирлаш учун ҳам, ғайриқонуний равишда озодликдан маҳрум қилиш ва шахсни гаров сифатида тутқунликка олиш учун ҳам айбдорни жиноий жавобгарликдан озод қилиш имконияти назарда тутилмаган.

Ф. Маликов

ТДЮИ катта илмий ходим-изланувчиси

БИРИНЧИ ИНСТАНЦИЯ СУД МАЖЛИСИДА СУД ТЕРГОВИ БОСҚИЧИНING АЙРИМ ЖИХАТЛАРИ ҲУСУСИДА

Жиноят ишлари бўйича суд мажлиси жиноят процессининг узоқ тарихга эга бўлган ва турлича номланишидан қатъий назар, жиноят процессининг деярли барча шаклларида мавжуд бўлган ҳуқуқ институтидир. Жиноят процессига хос юридик даврий нашрларда мазкур институт асосий мавзулардан бири сифатида ёритилишига қарамаздан, ҳамон суд муҳокасининг шакллари, доираси, ўтказилиш тартиби, суд таркиби каби масалалар ҳусусида мунозаралар кузатилади. Бундай мунозараларнинг сабаби сифатида илмий-назарий ёндашувларнинг субъективлиги билан бир қаторда ҳозирги даврдаги ижтимоий ўзгаришларни таъкидлашимиз мумкин.

Ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларини тубдан ислоҳ қилиш ва суд-ҳуқуқ ислохотларини чуқурлаштириш шароитида суднинг янги ижтимоий муносабатлар тизимида ва давлат органларининг мураккаб иерархиясидаги ўрнини белгилаш зарурияти туғилади. Бугунги кунда судларнинг мустақиллиги, инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари моддий ва процессуал ҳуқуқлар ёрдамида муҳофаза қилиниши эътироф этилмоқда. Ушбу ҳолатда суд терговини суд муҳокамасининг асосий босқичи сифатида алоҳида аҳамият касб этади.

Суд терговини чегарасини тўғри белгилаш муҳим процессуал аҳамиятга эга, чунки айнан унда аниқланиши лозим бўлган масалалар ва текширилиши лозим бўлган далиллар доираси белгиланади. Суд терговини чегараси исботлаш предметига мувофиқ бўлади.

Б.Х.Пўлатовнинг ёзишича, “Суд терговини жиноят ишларини судда кўришнинг бир мунча мураккаб босқичи ҳисобланади. Суд мажлисининг айнан шу қисмида жиноят процессининг тортишув тамойили яққол намоён бўлади”³.

Л.А.Денисовнинг фикрича, “Замонавий суд терговини суд муҳокамаси босқичларининг ва умуман жиноят процессининг марказий қисми ҳисобланади, чунки айнан ушбу босқичда тортишув принципи тўла-тўқис намоён бўлади, унинг амалга оширилиши чоғида ўз процессуал манфаатларини ҳимоя қилаётган процесс тарафлари судга ўз талаблари асослигини исботлайдилар ва бу билан судда бўлиб ўтган ҳодиса юзасидан объектив таассурот шаклланади ва бу ишни мазмунан ҳал қилиш имконини беради”⁴.

Н.А.Селедкиннинг ёзишича, суд терговини – бу суд муҳокамасининг асосий қисми бўлиб, унда суд ва тарафлар оғзакилик, ошкоралик, бевоситалик, тортишувчанлик ва тарафларнинг тенглиги, шунингдек, жиноят процессининг бошқа принциплари ва суд муҳокамасининг умумий шартларини амалга ошириш шароитида ишнинг фактик ҳолатларини аниқлаш ва

¹ Уголовный кодекс Республики Таджикистан. – СПб., 2001. – С.124.

² Уголовный кодекс Эстонской Республики. – СПб., 2001. – С.135.

³ Пулатов Б.Х. Давлат айбловчисининг судда далилларни текширишдаги иштироки. Илмий-услубий қўлланма / Э.М.Абзаловнинг умумий таҳрири остида. – Тошкент, 2004. – Б. 14.

⁴ Денисов Л.А. Судебное следствие как составная часть стадии судебного разбирательства: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. – Владимир, 2007. – С. 7.